

УДК 94(47)+322

Сергій Савченко

Церква і революція 1917 року: проблема радянського історіографічного досвіду

Присвячено огляду проблеми Православної церкви та революції 1917 р. в радянській історіографії. Автор обґрунтовує доцільність поділу останньої на дві частини: партійну та офіційно-церковну. Визначення радянських праць з історії Церкви пізнього синодального періоду в якості «історіографії» є проблематичним. Більшість з них бачила світ лише в рамках «науково-атеїстичної пропаганди», до того ж, їм бракувало суттєвого інтересу до найбільш важливих аспектів історії в післялютневий період. Комуністична доктрина дозволяла оперувати лише різко спрощеним і негативним образом Церкви як «надбудови» над «експлуаторським ладом». Церковна історіографія, яка мала би бути альтернативою, насправді зводилася до ювілейних нарисів в офіційному часописі. Її головними концептуальними особливостями було вихваляння радянського режиму, що звільнив Церкву від «кайданів царизму», очорнення імперського періоду і боязкі спроби створення концепту «соціалістичного православ'я». Зроблено висновок про небезпечність підпорядкування церковно-історичних студій будь-яким ідеологічним доктринам.

Ключові слова: Церква, революція, історіографія, 1917 рік, церковно-історичні студії

Serhiy Savchenko

Church and Revolution 1917: the problem of the soviet historiographical experience

The Soviet historiography of the Orthodox Church during the revolution in 1917 is overviewed. The author proves viability of dividing the Soviet historiography of the Church in 1917 into two parts: the Party and the Church. Interpretation of Soviet publications on the Church history of the late synodal period as «historiography» is problematic. Most of them saw the world in a frame of «scientific-atheistic propaganda»; furthermore, they lacked substantial interest to non-bolshevik aspects of history in after-February period. Communist doctrine allowed to use only simplified and the negative image of the Church as a «superstructure» on the «exploiting regime». Church historiography which had to be an alternative, in fact, was reduced to commemorative essays in the official journals. Its main conceptual aspects were praising the Soviet regime, which freed the church from the «bonds of tsarism», defamation of imperial period and timid attempts to create the concept of «socialist orthodoxy». It is concluded that it is dangerous to subject the church historical studies under any ideological doctrine.

Keywords: Church, Revolution, historiography, 1917, church historical studies

Участь Церкви в революційному процесі початку XX ст. та її реакція на Лютневу революцію в перші тижні і місяці «нового життя» лише нещодавно стала предметом вивчення. Історіографія встигла збагатитися синтезами В. Ульяновського, М. Бабкіна, С. Фірсова, П. Рогозного,

М. Шкаровського та низкою інших [1–5]. Тема потребує подальшого вивчення у локальних вимірах – єпархій, повітів, окремих сіл та міст, бо революційні події у столицях часом істотно відрізняються від провінційного сприйняття революції. Відтак, відповідно до розширення масштабу церковно-історичних студій, появи нових проблем і дослідницьких ракурсів, постає питання про ретельний аналіз історіографічного досвіду, зокрема, яке місце в історіографічному процесі займають праці партійних та церковних авторів 20–80-х років ХХ ст. в СРСР?

І перша трудність, з якою ми стикаємося – це проблематичність визначення радянських праць з історії Церкви пізнього синодального періоду в якості «історіографії». Річ не лише в тім, що більшість з них бачила світ лише в рамках «науково-атеїстичної пропаганди», але й у тому, що їм бракувало посутнього інтересу до небільшовицьких аспектів історії, зокрема, в післялютневий період. Вважалося, що маргінальні сюжети лише відволікають увагу від магістральної лінії революції, що невблаганно і закономірно вела до Жовтня 1917 року. Історія Церкви ХІХ і початку ХХ ст. розглядалася винятково крізь призму концепції «служіння самодержавству» і «пригнічення народних мас експлуататорами в рясах». Церкві відмовляли у власній історичній меті, яка би не зводилася до політичного сервілізму.

Головною синтезою, і, по суті, найбільш академічною і методологічно безальтернативною, була праця М. Нікольського «Історія Руської Церкви», що тричі видавалася в серії атеїстичної літератури [6]. Призмом аналізу матеріалу була концепція прогресуючої деградації державної влади, Церкви, синодального управління та морального стану кліру. Священники, в міру наближення 1917 року, ставали дедалі тупішими в розумовому відношенні, жадібнішими, нікчемнішими, цинічнішими і лінивішими. Звісно, такий образ дореволюційного духовенства давав ніби «моральну санкцію» на їхнє винищення комуністичним режимом. Історик ретельно підшукував під свою ідею «факти» і перли народної мудрості. «Скнарість, практицизм, ошадливість і навіть жадібність міського кліру стали прислів'ями: «поповские глаза завидушие, руки загребушие» [6, с. 412]. Сини таких священників розуміли, що «релігія по суті є лише засобом існування і збагачення кліру» [6, с. 412–413]. Вся діяльність Церкви в пореформений час оцінювалася не більш ніж «одурмановання народної маси за допомогою магічних маніпуляцій» [6, с. 426]. А розглядаючи інститути внутрішньої місії, Нікольський прийшов

7. Церква у політичних процесах XIX–XX ст.

до висновку, що її єдиним ефектом було «збільшення тягара семінарського зубріння та перетворення місіонерів на слідчих» [6, с. 428].

Підсумком розвитку радянської історіографії історії Церкви в новітній час була колективна монографія «Руське православ'я: віхи історії», видана в 1989 р. після певного коректування державної політики щодо Церкви. А втім, на її концептуальній основі це жодним чином не позначилося. Розділ «Церква у пореформені десятиліття XIX століття», написаний Б. Литваком в тому ж дусі розвінчування Церкви, що й публікації його колег – «наукових атеїстів». Церква звинувачувалася в надмірній консервативності, реакційності, особливо, як завжди, дісталася митрополиту Філарету (Дроздову) та обер-прокурору Святійшого Синоду К.П. Победоносцеву [15, с. 357]. Автор визнає активізацію Церкви в епоху Победоносцева, «бурхливу діяльність, спрямовану на зміцнення підупалих позицій та авторитету в російському суспільстві». І навіть визнає деяку успішність такої діяльності, але оцінює її винятково негативно. Ленінський принцип «чим гірше, тим краще» лишився методологічним орієнтиром радянських дослідників, незважаючи на пом'якшення урядового курсу. Наприклад, висвітлюючи зміст «Положення про парафіяльну опіку», а також про церковно-парафіяльні школи, що надало мирянам деяку самостійність, а також кажучи про збільшення обсягу повноважень парафій та єпархіальних архієреїв за рахунок зменшення повноважень Святійшого Синоду, Литвак доходить висновку, що «все це зміцнило церковну владу на місцях, посилюючи бюрократичну основу цієї влади» [7, с. 363]. З таким самим негативізмом оцінювала поява і бурхливий розвиток православної преси та публіцистики, діяльність церковних та місіонерських братств, одним словом, все те, що було здатне відкласти падіння царизму, не свідчило про цілковитий занепад самодержавства і синодальної системи і відволікало народ від революції [7, с. 375].

Церква в 1917 р. увагою радянських істориків майже не користувалася. Виправданням звернення до теми, зокрема, до історії Церкви з лютого по жовтень 1917 р., міг бути лише «ріст антиклерикальних настроїв» в народних масах, що пояснював прихід більшовиків до влади як «закономірність», подальше нищення церковних структур та ліквідацію духовенства «на прохання трудящих» [8]. Ці настрої наполегливо відшукувалися в найдрібніших побутових конфліктах селян і парохів, вилучалися з їхнього історичного контексту і штучно наділялися значенням

«наростання революційної ситуації». До початку 70-х років, як свідчили самі радянські історики, не було з зазначеної теми жодної спеціальної праці [9, с. 65]. Але перша з них, написана в 1964 р., в дійсності виявилася всього лише «науковим» обґрунтуванням хрущовського «штурму небес». О. Осипова у статті «Церква та Тимчасовий уряд» пише про те, що Руська Церква в цей час намагається приховати факти пограбування народу під виглядом здійснення треб, участі священиків у розстрілах жандармами більшовиків, небажанні віддавати землю селянам та ін. У подібних публікаціях дивовижно поєднувалися дві протилежні тези, що повторювалися в усіх радянських текстах аж до початку 90-х років: Церква повністю підтримала Тимчасовий уряд і одночасно була захисницею «поваленого самодержавства» [9, с. 69–71]. Діалектичне мислення дозволяло радянським вченим не бачити тут протиріччя. Останнє знімалося аксіомою, що тільки більшовики в 1917 р. були справжніми революціонерами, усі інші – Тимчасовий уряд, Центральна Рада – лише прикидалися революціонерами, щоб ефективніше грабувати народ.

В пізній радянській літературі огляд церковно-державних відносин в революційні роки розпочинався одразу з ленінського «Декрету про відділення церкви від держави і школи від церкви». В загальних дослідженнях політики Тимчасового уряду для Церкви зовсім не було місця [10]. В кращому разі автор вважав цілком достатнім повідомити про Церкву як «контрреволюційну силу», що демонструвала свою «експлуататорську сутність цілковитою підтримкою поваленого царизму» [11, с. 5]. В такій стилістиці написані праці В. Клочкова, М. Корзуна та ін. [12; 13]. І. Кривельов вважав, що взаємини між Тимчасовим урядом та Церквою були майже безконфліктними і «відвертий монархізм не був типовим в цей час для основної маси православних церковників». До лютневих подій Церква поставилася доволі прагматично, вирішивши не зв'язуватися із захисниками самодержавства. Але за деякий час вона почала орієнтуватися на воєнну диктатуру та реставрацію царизму. Доказом цього вважалося звернення учасників Помісного Собору до більшовиків з проханням проявити милосердя до полонених учнів юнкерських училищ, які були єдиними, хто чинив збройний опір більшовицьким заколотникам у листопаді 1917 р. [14, с. 18–19].

Така оцінка, супроводжувана деконтекстуалізацією фактів та перемикуванням джерельних повідомлень, була типовою для радянських

7. Церква у політичних процесах XIX–XX ст.

публікацій на цю тему, а дослідницькі задачі так і не вийшли за рамки агітації та пропаганди. Навіть у перебудовчій книжці М. Одінцова «Держава і Церква (Історія взаємин 1917–1938 рр.)», що претендувала на «нове осмислення», для історії післялютовевої Церкви знайшлося лише кілька слів: «В бурхливий 1917 рік Руська Церква не поспішала звільнитися від золотих ланцюгів, в які була закутою, не могла покинути свого давнього історичного союзника» [15, с. 5]. Трохи більше уваги стосункам Тимчасового уряду та Церкви приділяв П. Зирянов. Але концептуально його висновки відрізняються від пропагандистів 60–70-х років лише більш врівноваженим стилем (ленінсько-сталінська стилістика глузування і паплюження серед столичних істориків була вже не в моді). Сенс концепції зводився до того, що Церква в особі Святейшого Синоду почала співпрацювати з Тимчасовим урядом, але в цілому «продовжувала боротьбу з революційним рухом і після Лютого, поступово накопичуючи контрреволюційний потенціал», що проявився в діяльності Помісного Собору [7, с. 424–425]. Текст Зирянова було опубліковано у вже згаданій колективній монографії «Руське православ'я: віхи історії», головним редактором якої був О. Клібанов. Практично усі радянські історики Церкви XVI–XX ст. мали взоруватися на концепції головного наукового атеїста країни О. Клібанова, який був не менш авторитетним «спеціалістом» з історії Церкви, ніж М. Нікольський. Саме йому належить честь догматизації методики, згідно з якою вчені мали займатися не дослідженням, а пошуками предтеч більшовизму в історичній ретроспективі, зокрема, серед релігійних сектантів. На жаль, методи дослідження релігії та Церкви Клібанова дотепер надихають його учнів та послідовників [16].

В українській радянській історіографії епохи перебудови тема «Церква в 1917 році» майже нікого не цікавила, а поодинокі тексти були настільки офіційно радянськими, що впливу «нового політичного мислення» в них зовсім не відчувається. Більше того, саме праці українських істориків вирізнялися вкрай агресивною стилістикою в дусі боротьби з «контрреволюціонерами» та «фальсифікаторами». До прикладу, стаття Ю. Гамрецького «Православна Церква на Україні на зламі епох (1917–1918)» в офіційному історичному виданні викриває священнослужителів як «паразитів», «контрреволюціонерів», «гонителів більшовиків», «ворогів миру», «наклепників», «брехунів» та іншими непривабливими епітетами. Автор стверджував, що Руська Церква разом з буржуазно-націоналістичною

Центральною Радою боролися пліч-о-пліч проти трудящих України, котрі мріяли про більшовиків – «істинних захисників їхніх інтересів». А потім обурені пролетарі та селяни активно підтримали більшовиків у боротьбі проти антинародної Церкви [17]. Майже не відрізнялися від концепції Ю. Гамрецького публікації на цю тему інших представників української радянської історіографії, які в такий спосіб виправдовували більшовицький погром Церкви у 20–30-ті роки [18; 19].

Те, що в СРСР була своя власна церковно-православна історіографія, звичай ігнорується, і в історіографічні огляди публікації церковних істориків не потрапляють. Щоправда, про церковну історіографію, як і про партійну, можна говорити лише умовно. В 20–30-ті роки церковним історикам було не до науки, а в повоєнний час Православна Церква перетворилася на «Церкву мовчазну», яка мала право легально існувати лише у відведеній для неї «резервації». За словами церковного дисидента о. Володимира Степанова, у 70–80-ті роки держава і Церква була дуже небезпечною темою, бо асоціювалася з «антирадянщиною» [20]. Показово, що радянським пропагандистам вистачало цинізму дорікати Церкві за її вимушене мовчання. «В цей час, – обурювалася згадувана Осипова, – руська православна церква намагалася приховати фактичне положення і роль церкви в період підготовки Великої Жовтневої Соціалістичної Революції» [9, с. 69].

За таких умов історикам Церкви, які вивчали новітній період, лишалося або писати «в стіл», очікуючи кращих часів, або ж друкувати свої тексти в ретельно цензурованому «Журналі Московської Патріархії». Другий варіант був більш прийнятним для тих, хто прагнув продемонструвати комуністичному режимові свою лояльність. Тож синодальний період практично не досліджувався взагалі, приводом для згадування Церкви в період Лютневої революції були ювілейні дати, присвячені іншій революції – Жовтневій. Ідеологічними маркерами правильної інтерпретації історії Церкви слугували офіційні послання ієрархів та листи чиновників Ради зі справ релігій при Раді Міністрів СРСР, що також публікувалися в «ЖМП» [21, с. 7–9]. Наприклад, в 1947 р. патріарший екзарх України митрополит Іоанн писав, що радянська влада подарувала Церкві «духовну свободу, якої вона не мала упродовж цілого синодального періоду» [22, с. 8–10]. Ця теза в більш розгорнутому вигляді озвучена у статті А. Шаповалової «До 30-ти ліття радянської влади». Наслідком революції було названо відхід від Церкви «номінальних церковників»,

7. Церква у політичних процесах ХІХ–ХХ ст.

звільнення РПЦ від «всього зовнішнього, що було чужим її християнському ученню». Ймовірно, малися на увазі знищені радянською владою новомученики та сповідники, які своїм спротивом «авангарду революції» не вписалися в новий «сергіанський» курс на зближення з більшовиками. Кожні десять років авторам «ЖМП» дозволялося нагадувати віруючим про те, що радянська влада визволила Руську Церкву від «кайданів самодержавства». В 1967 р. виходять статті М. Заболотського, П. Соколовського, І. Шабатіна, Г. Троїцького – типові за формою і змістом, які буквально перекидали з одного тексту до іншого клішовані фрази [23–26]. А в 1968 году багатослівною вдячністю радянському уряду за дбайливу турботу про Церкву цю тему закривав митрополит Київський та Галицький Філарет (Денисенко) [27, с. 7–9]. Ще через десятиліття підрадянська церковно-історична наука спромоглася на теоретичні узагальнення. М. Заболотський написав про те, що Церква зустріла Жовтень 1917 р. вороже, тому що була нездатною швидко позбутися «монархічного ярма», але поступово вона усвідомила свою помилку, що призвело до синтезу «глибокої православної віри, відданості традиції та соціалістичного способу мислення» [23]. Намагаючись всього лише вишукано висловити почуття лояльності за допомогою нової тріади «Православ'я, Традиція, Соціалізм», автор, певно, й сам не підозрював наскільки мав рацію. Це все, що можна коротко сказати про радянську – як партійну, так і церковну, – історіографію теми «Церква в 1917 році».

Таким чином, в радянський період вивчення сформульованої проблеми, включаючи такі її аспекти, як її реакція на Лютневий переворот, політика Тимчасового уряду щодо Церкви, відносини Церкви з регіональними центрами влади, стосунки з революційними силами на локальному рівні, сприйняття «українського питання» і інші, велося на дуже поверховому, агітаційно-пропагандистському рівні. Головною перешкодою на шляху дослідження була комуністична доктрина, яка дозволяла оперувати лише різко спрощеним і негативним образом Церкви як «надбудови» над «експлуататорським ладом». Церковна історіографія, яка мала би бути альтернативою, насправді зводилася до ювілейних нарисів в офіційному часописі. Її головними концептуальними особливостями було вихваляння радянського режиму, що звільнив Церкву від самодержавних «кайданів», і боязкі спроби створення концепту «соціалістичного Православ'я».

Зараз, коли вивчення історії Церкви кінця ХІХ – початку ХХ ст. активізувалося, варто зважати на прикрий досвід ідеологізації цієї царини. Маємо на увазі те, що церковно-історичні дослідження мають свою методологічну і предметну специфіку і не повинні підпорядковуватися жодним стороннім позанауковим «партійним» доктринам. За словами В. Ульяновського, «політичні вподобання моменту й тиск політичних діячів з будь-якого боку завжди були і є руйнівними силами в Церкві...» [1, с. 3]. Тільки за умов відмови від свідомого (чи стихійного, як буває найчастіше) ідеологізування українська історіографія Церкви має шанс збагатитися вартісними дослідженнями.

1. Ульяновський В. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (Доба Української Центральної Ради) / Василь Ульяновський. — К. : Либідь, 1997. — 200 с.
2. Бабкин М. А. Духовенство Русской Православной Церкви и свержение монархии (начало ХХ в. – конец 1917 г.) / М. А. Бабкин. — М. : Государственная историческая публичная библиотека России, 2007. — 532 с.
3. Фирсов С. Л. Церковь в Империи: Очерки из церковной истории эпохи Императора Николая II / С. Л. Фирсов. — СПб. : Сатис, 2007. — 457 с.
4. Рогозный П. Г. Церковная революция 1917 г. / П. Г. Рогозный. — СПб. : Лики России, 2008. — 224 с.
5. Шкаровский М. В. Русская Православная Церковь в ХХ веке / М. В. Шкаровский. — М. : Вече, Лепта, 2010. — 480 с.
6. Никольский Н. М. История Русской Церкви / Н. М. Никольский. — Изд. 4-е. — М. : Политиздат, 1988. — 448 с.
7. Русское православие: вехи истории. — М. : Издательство политической литературы, 1989. — 718 с.
8. Емелях Л. И. Крестьяне и церковь накануне Октября / Л. И. Емелях. — Л. : Наука, 1976. — 174 с.
9. Осипова Е. Церковь и Временное правительство / Е. Осипова // Вопросы истории. — 1964. — № 6. — С. 65–76.
10. Старцев В. И. Внутренняя политика Временного правительства / В. И. Старцев. — Л. : Наука, 1980. — 256 с.
11. Плаксин Р. Ю. Крах церковной контрреволюции 1917–1923 гг. / Р. Ю. Плаксин. — М. : Наука, 1968. — 193 с.
12. Ключков В. В. Закон и религия. От государственной религии в России к свободе совести в СССР / В. В. Ключков. — М. : Изд-во политической литературы, 1982. — 160 с.

7. Церква у політичних процесах ХІХ–ХХ ст.

13. Корзун М. С. Русская Православная Церковь на службе эксплуататорских классов (X в. – 1917 г.) / М. С. Корзун. — Минск, 1984. — 258 с.
14. Крывелев И. А. Русская Православная Церковь в первой четверти XX в. / И. А. Крывелев. — М. : Знание, 1982. — С. 18–19.
15. Одинцов Н. Государство и церковь (История взаимоотношений. 1917–1938 гг.) / Н. Одинцов. — М. : Знание, 1991. — 68 с.
16. Савченко С. «Втрати при читанні», або до чого тут Клібанов? (відповідь Сергію Івановичу Жуку) [Електронний ресурс] / С. Савченко. — Режим доступу : <http://www.historians.in.ua/index.php/dyskusiya/223-serhii-savchenko-vtraty-pry-chytanni-abo-do-choho-tut-klibanov-vidpovid-serhiiu-ivanovychuzhuku>.
17. Гамрецький Ю. Православна церква на Україні на зламі епох (1917–1918) / Ю. Гамрецький // Український історичний журнал. — 1989. — № 11. — С. 47–59.
18. Ігнатуша А. Православная Церковь на Украине в борьбе против революционного движения (начало XX в. – 1917 г.) / А. Ігнатуша // Вопросы истории СССР. — 1989. — Вып. 34. — С. 120–128.
19. Ігнатуша О. Православна церква на Катеринославщині в роки Жовтневої революції та громадянської війни / О. Ігнатуша, Ф. Турченко // IV Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства : тези доп. і повідомл. — К., 1989. — С. 305–306.
20. Степанов (Русак) В., диакон. Свидетельство обвинения [Электронный ресурс] / Степанов (Русак) В., диакон. — Режим доступа: <http://krotov.info/history/20/1930/rusak01.htm>.
21. Послание Святейшего Патриарха и Священного Синода в связи с 50-летием Великой Октябрьской Социалистической Революции // Журнал Московской Патриархии (далі – ЖМП). — 1967. — № 11. — С. 1–5.
22. Божию милостью смиренный Иоанн, митрополит Киевский и Галицкий, экзарх всея Украины // ЖМП. — 1947. — № 12. — С. 8–10.
23. Заболотский Р. Русская Православная Церковь в новых социалистических условиях / Р. Заболотский // ЖМП. — 1967. — № 7. — С. 33–39.
24. Соколовский П. Христианство в революции / П. Соколовский // ЖМП. — 1967. — № 9. — С. 34–41.
25. Шабатин И. Русская Православная Церковь в 1917–1967 гг. / И. Шабатин // ЖМП. — 1967. — № 10. — С. 32–46.
26. Троицкий Г. Русская Православная Церковь в 1917–1967 гг. (под омофором Святейшего Патриарха Алексия) / Г. Троицкий // ЖМП. — 1967. — № 11. — С. 38–46.
27. Послание Экзарха Украины в связи с 50-летием Украинской Советской Социалистической Республики // ЖМП. — 1968. — № 1. — С. 7–9.